

Mälardalens Högskola
ESKILSTUNA

PROJEKTARBETE

Skogsfinnarna i Skandinavien

Höstterminen 2009

Eva Jernqvist
Prästvägen 16
822 30 ALFTA
0271 108 02

Berättelser om finnmark och andlighet

Samuel Gezelius och C A Gottlund
om Fågelsjö 1780 och 1817

Lärare: Maud Wedin

Alla sanna berättelser rymmer kunskap.

Anne Brontë i Agnes Grey

Innehåll

INNEHÅLL	3
1 INLEDNING	5
1.1 KÄLLMATERIAL	5
2 ETT RIKE, EN TRO	6
3 DEN SKOGSFINSKA KOLONISATIONEN	7
4 FÅGELSJÖ	9
4.1 ANDLIGT OCH KYRKLIGT LIV I FÅGELSJÖ	9
4.1.1 Svärmeriet i Lillhärdal	10
5 SAMUEL GEZELIUS	11
5.1 GEZELIUS BERÄTTELSE	11
5.1.1 Gezelius berättelse i korthet	12
6 CARL AXEL GOTTLUND	14
6.1 GOTTLUNDS DAGBOK	15
6.1.1 Gottlunds berättelser om andligheten i Fågelsjö	15
7 JÄMFÖRELSE	16
7.1 FINNMARK, FINNAR OCH DET FINSKA SPRÅKET	18
7.2 HUMOR	19
7.3 KAN MAN LITA PÅ BERÄTTELSENA?	19
7.4 ETT 1809-ÅRSPERSPEKTIV?	20
8 SAMMANFATTNING	20
9 SLUTORD	21
REFERENSER	22
OTRYCKTA KÄLLOR	22
<i>Fågelsjö hembygdsförenings arkiv</i>	22
<i>Digitala källor</i>	22
TRYCKTA KÄLLOR	22

1 Inledning

Byn Fågelsjö i nordöstra Dalarna har sina anor från den skogsfinska kolonisationen. På 1770-talet uppstod där en andlig rörelse som genom sin separatistiska karaktär avvek från kyrkans lära och vållade sociala komplikationer i bygden. 1780 reste prästen Samuel Gezelius till Fågelsjö för att på uppdrag av domkapitlet i Västerås söka råda bot på de läromässiga avvikelserna och på söndringen byborna emellan. Efter utfört uppdrag skrev Gezelius rapporten ”Berättelse om resan igenom Orsa och Fogelsjö finnmarker År 1780 att förebygga de oredor uti Religion, som der på en tid börjat insmyga och utvidga sig”.¹

37 år senare besökte den finske studenten Carl Axel Gottlund Fågelsjö. Hans dagbok innehåller bl. a berättelser om traktens andliga liv samt uppteckningar av muntliga traditioner kring det händelseförlopp som skildras i Gezelius berättelse.²

I detta arbete jämför jag Gezelius och Gottlunds berättelser med varandra vad gäller form, funktion och innehåll samt författarnas förhållningssätt till byns skogsfinska identitet. Jag diskuterar även vilka faktorer som kan ha påverkat deras utformning. Syftet med arbetet är att undersöka berättelsernas narrativa kvaliteter, dvs. att ta reda på hur de är uppbyggda och om deras sätt att förmedla information är sådant att de är användbara som kunskapskälla.

Inledningsvis presenterar jag några element ur berättelsernas kontext; den skogsfinska kolonisationen i allmänhet och Fågelsjö by i synnerhet, den kyrkliga enhetskulturen samt de två författarnas levnadshistoria. Berättelserna återges i form av korta referat innan de jämförs med varandra. Före den avslutande diskussionen behandlar jag även frågan om berättelsernas trovärdighet.

1.1 Källmaterial

Fakta om den kyrkliga utvecklingen i Sverige är främst hämtade ur del 4 och 5 av *Sveriges kyrkohistoria*^{3 4}. För uppgifter om den skogsfinska kolonisationen har jag främst använt mig

¹ Gezelius 2006: 490-516.

² Gottlund 1984: 187 ff., 227.

³ Montgomery 2002.

⁴ Lenhammar 2000.

av del 1 av *Finnarnas historia i Sverige*⁵ samt *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*⁶. Lokalhistoriska faktauppgifter härrör till stor del från *Fågelsjö: by i Orsa finnmark*⁷.

Personhistoriska uppgifter rörande fågelsjöbor är hämtade ur *Systematiskt register över kända släktingar till Markus Sutari*⁸, i Fågelsjö hembygdsförenings arkiv.

2 Ett rike, en tro

Gustav Vasas strävanden att göra Sverige till ett sammanhållet rike med makten samlad hos regenten ledde bl. a till reformationen, där kyrkan lierades med staten och kom att stå i dess tjänst som den yttersta kontaktpunkten med medborgarna.⁹

Synen på enheten i tro och lära som en garant för såväl individernas andliga väl som för nationens bestånd och sammanhållning låg till grund för 1686 års kyrkolag. Församlingsprästerna ålades det yttersta ansvaret för enhetens upprätthållande.¹⁰ Deltagande i sockenkyrkans gudstjänst varje söndag ingick i normen. Lekmannaedd ”byabön” hade dock redan 1616 introducerats som ett alternativ för avlägsna platser.¹¹ Medborgarnas färdigheter i läsning och kunskaper i kristendom dokumenterades fortlöpande i husförhörslängderna.

Också språklig enhet eftersträvades. 1682 hotades finnar i Hälsingland, som inte lärt sina barn svenska, med återförvisning till Finland. Den Finlandsfödde prosten Johan Henriksson Schaefer i Gävle bedrev dock på eget initiativ en unik ambulerande verksamhet med undervisning och förkunnelse på finska för skogsfinnarna i stora delar av Gävleborgs län under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet.¹²

1700-talets kyrkliga förordningar avspeglar brytningen mellan den ökande mångfalden i samhället och enhetskulturen. Ur den innerliga och individinriktade tyska pietismen hade det bildats separatistiska och kyrkokritiska fromhetsrörelser som höll egna andliga

⁵ Tarkiainen 1990.

⁶ Wedin 2007.

⁷ Heggestad 1983.

⁸ Släktregistrets titel återges här i originalstavning. Namnets finska stavning bör dock vara Markku Suutari.

⁹ Montgomery 2002: 47.

¹⁰ Montgomery 2002: 156 f.

¹¹ Palmblad 2002: 269.

¹² Tarkiainen 1990: 215 ff.

sammankomster.¹³ Detta ledde till 1726 års konventikelplakat, där alla andakter i enskilda hem utom husandakten förbjöds.¹⁴ Även andra religiösa avvikelser kriminaliserades.

Efter Gustav III:s statskupp 1772 betonades kyrkans betydelse som del i samhällets offentliga rum och som överhetens informationskanal till folket. Församlingen sågs som en social, religiös och administrativ arena där konfliktlösning vid religiösa konfrontationer skulle prioriteras framför rättsliga åtgärder mot de avvikande.¹⁵

De politiska och kulturella strömningarna vid 1800-talets början utövade även inflytande på det andliga och kyrkliga livet. Liberalismens betoning av individens rätt till egna val banade väg för de framväxande väckelserörelserna. Romantiken gav en kulturellt betingad legitimitet åt innerligt präglad andlighet och väckte intresset för den folkliga kulturen.

3 Den skogsfinnska kolonisationen

Gustav Vasas arbete med att göra Sverige till en nationalstat med stark centralmakt skulle även komma att fortsättas av hans söner. Landet var rikt på naturresurser med det saknades kunskap och arbetskraft för att utvinna dem. Genom en medveten invandrings- och migrationspolitik värvades befolkningsgrupper som kunde bidra till nationens uppbyggnad.¹⁶ Valloninvandringen blev avgörande för bergsbrukets och metallhanterings utveckling.¹⁷

Den skogsfinnska kolonisationen var ytterligare ett inslag i denna strategi. Finland hade sedan tidig medeltid varit under svenskt styre och människor hade sedan lång tid tillbaka rört sig mellan de två rikshalvorna. Svenskar flyttade under 1100- och 1200-talen över till Egentliga Finland, Nyland och Österbotten¹⁸ och under hela medeltiden förekom såväl inflyttning som migration av arbetskraft från Finland till Sverige.¹⁹

Medan det på 1500-talet fanns stora outnyttjade skogsmarker som borde exploateras i Sverige, rådde det markbrist och ofred i Finland. Svedjebruket, som hade slaviskt ursprung²⁰,

¹³ Lenhammar 2000: 25.

¹⁴ Lenhammar 2000: 58 f.

¹⁵ Lenhammar 2000: 128.

¹⁶ Tarkiainen 1990: 15 f.

¹⁷ Montgomery 2002: 53. *Sveriges kyrkohistoria* nämner överhuvudtaget inte finninvandringen (min anm.).

¹⁸ Tarkianen 1990: 13 f.

¹⁹ Tarkiainen 1990: 32.

²⁰ Wedin 2007: 141.

utvecklades i Savolax till en lönsam men mycket expansiv och markkrävande näring. Svedjebönderna konkurrerade med lågadeln i den framväxande statsförvaltningen om den tillgängliga jordbruksmarken. I västra Finland drevs sedan lång tid tillbaka ett etablerat jordbruk enligt mera konventionella metoder.

Gustav Vasa rekryterade flera gånger finsk arbetskraft för olika ändamål.²¹ När hertig Karl (senare Karl IX) 1579 utlovade en tids skattefrihet för nybyggare i syfte att stärka sitt hertigdöme, lockade detta löfte finska svedjebönder över till den svenska sidan. Det blev inledningen till den skogsfinska kolonisation som med tiden utvidgades till att omfatta skogsbygdernas kronoallmänningar i Mellansverige och södra Norrland. Rätten att ta upp ett hemman meddelades i ett nedsättningsbrev eller torpebrev. De flesta utfärdades enligt hertig Karls koncept från 1583, där sex års skattefrihet stipulerades.²²

Den skogsfinska inflyttningen till Sverige fortsatte till några årtionden in på 1600-talet. Dess omfattning är svår att bestämma exakt, men det bör ha rört sig om minst 10 000 personer,²³ vilket innebar ett betydande resurstillskott på den svenska sidan samtidigt som den politiskt och försörjningsmässigt ansträngda situationen i Finland lättades. De flesta tycks ha kommit via Gävle för att sedan generation för generation dra sig allt längre inåt landet. Sverige fick finnmarker från Västergötland och Sörmland i söder upp till Västerbotten och södra Lappland i norr och via Värmland in i den svensk-norska gränsbygden.²⁴

Skogsfinnarnas första tid i Sverige blev framgångsrik. Här fanns granbeväxt moränmark som lämpade sig väl för svedjebruk. Svedjerågen gav stora skördar som omsatta i pengar möjliggjorde inköp av olika slag. Från statsmakternas sida hade man dock förväntat sig att skogsfinnarna efter den första etableringsfasen skulle övergå till ett mera konventionellt jordbruk. Det fortsatta svedjandet ledde till konflikter med den framväxande bruksnäringens behov av träkol för järnframställningen. Staten agerade till järnbrukens fördel och det utfärdades restriktioner och slutligen även förbud mot svedjebruk, varför inflyttningen av svedjebönder från Finland till Sverige avstannade. Järnbruken lade finntorpen i sina respektive närområden under sig och skogsfinnarna ålades olika arbeten för brukens räkning.

²¹ Tarkiainen 1990:54

²² Wedin 2007: 214

²³ Welinder 2003: 24.

²⁴ Tarkiainen 1990: 133, 143.

I trakter där man inte konkurrerade med bruken om skogen behöll dock skogsfinnarna sin självständighet och sina traditioner långt fram i tiden.

4 Fågelsjö

Fågelsjö by ligger i det område i nordöstra Dalarna som i dag kallas Orsa finnmark. Tidigare tillhörde byn Mora socken och trakten benämndes då Mora finnmark. Här hade bönderna i byn Våmhus bl. a fiskevatten.

I slutet av 1600-talet bosatte sig de första skogsfinnarna i Fågelsjö. De var goda smeder, som behärskade konsten att framställa och förädla järn ur den sjö- och myrmalm som det finns riklig tillgång på i trakten.²⁵ Bl. a tillverkade de jaktbössor, som var högt efterfrågade kvalitetsvapen. Handeln med järnprodukter och andra varor från trakten på olika marknadsplatser i landet²⁶, medförde ett imponerande välstånd i byn²⁷. Handelsresorna gav också sociala och idémässiga kontakter med omvärlden. Hülphers skriver att Fågelsjöborna ”bibehålla det Finska språket utan förvandling, men tala ock renare Swenska än många af Dalfolket”.²⁸ Än i dag finns många finska terrängnamnen i byns omgivning.²⁹

4.1 Andligt och kyrkligt liv i Fågelsjö

Ursprungligen hörde Fågelsjö till Mora socken. Vägen till Mora var lång och oländig och kyrkobesöken där blev sällsynta.³⁰ För gudstjänstliv, kyrkliga förrättningar och deltagande i husförhör vände man sig till de betydligt mera närbelägna socknarna Lillhärdal och Sveg i Härjedalen, som man hade mycket gemensamt med i fråga om levnadsomständigheter, kultur och andlighet. Andra gånger hölls ”böön”, dvs. byabön³¹, lekmanaledd gudstjänst med postilleläsning. En sådan byabön beskriver i C. A. Gottlund i sin dagbok från 1817.

²⁵ Tholander 1983: 99.

²⁶ Tarkiainen 1990: 215.

²⁷ Gottlund 1984: 182.

²⁸ Hülphers 1957: 148.

²⁹ Bengtsson 1992: 57 ff.

³⁰ Hülphers nämner att Fågelsjöborna endast besökte kyrkan i Mora vid jul och att de annars deltog i gudstjänsterna i Sveg. Hülphers 1757, 148.

³¹ Jfr s. 6.

[...] det är ett allmänt och ganska vackert bruk här på Finnmarkerne, att folket i varje by församlar sig om söndagen i en viss gård, der de i en stilla och huslig andakt förena sig i böner. Detta bruk är så mycket mer berömvärdt, som de sällan och aldrig hafva tillfället att besöka kyrkan, för att derigenom, den dagen åtminstone, njuta det nöjet och hafva den tillfredsställelsen, att kunna försätta sig i en mera religiös sinnesstämning.

[...] begynte de sin gudstjenst med afsjungandet af några Psalmer, hvarefter de läste en mängd böner, sjöngo sedan åter en Psalm, och läste Episteln och Evangeliumet för dagen. Slutligen upplästes af en utav sällskapet tvenne ganska långa predikningar från en gammal Postilla; hvarefter de slutade sin andagt med en Psalm. Klockan 10 begyntes denna bönestund, och slutade kl. ½ till 1.³²

Det isolerade läget gav begränsad erfarenhet av kyrkan som statsmaktens kontaktväg till medborgarna. Så småningom fick byn besök av prästen från Mora, ”prästhelg”, en gång per år. 1855 fördes Fågelsjö, efter en kortare tid av samhörighet med Sveg i Härjedalen, över till Los socken som bildats 1846 som en finnmarkssocken på hälsingesidan.³³

Den väl använda uppbyggelselitteratur som finns bevarad i gården Bortomåa och uppgifter i husförhörslängderna visar att många tog stort ett stort ansvar för sin egen uppbyggelse och andliga förkovran. Kvardröjande element av äldre folketro i Fågelsjöbygden dokumenterades på 1930-talet av Imber Nordin-Grip.³⁴ Sedvänjor med finsk bakgrund förekom bl. a. vid björnjakt i äldre tid.³⁵

4.1.1 Svärmeriet i Lillhärdal

I slutet av 1760-talet uppstod i Lillhärdal i Härjedalen en pietistisk rörelse kring prästen Mårten Thunborg och bondkvinnan Karin Olofsdotter, kallad Bång-Karin. Inom rörelsen förekom sådana avvikelser mot den kyrkliga normen som extatiska och karismatiska yttringar, konvulsioner och uppenbarelser samt predikningar under dvalliknande tillstånd. Myndigheterna agerade därför och Thunborg skildes från prästämbetet och blev förvisad från Lillhärdal. Han vistades under en tid på Härnösands hospital men begav sig senare till Stockholm. Han dog år 1775, kort före en planerad intagning på Danvikens hospital. Sedan Thunborg lämnat Lillhärdal ökade rörelsen tillfälligt i intensitet för att sedan ebba ut. Väckelsen i Lillhärdal nådde även kringliggande bygder som Ljusnedal och Fågelsjö och den spreds via arbetsvandringar till Delsbo, Forsa och Enånger i Hälsingland.³⁶

³² Gottlund 1984: 221.

³³ Lundin 1998: 238.

³⁴ Lundin 1998: 153 ff.

³⁵ Heggstad 1983: 18.

³⁶ Wallenberg Bondesson 2003: 185 f.

5 Samuel Gezelius

Samuel Gezelius föddes 1737 i Dala Järna, där hans far var bonde. Slakten var en genuin prästsläkt med rötterna i Gesala i Romfartuna socken i Västmanland. Flera av dess medlemmar hade varit verksamma i Finland. Tre teologer Gezelius, far, son och sonson, alla med förnamnet Johan, utövade stort inflytande på den finska kyrkans utveckling från reformationen och framåt. De gav bl. a ut ett bibelverk som blev vida spritt och väl använt.

Samuel Gezelius farfar hade efter en akademisk karriär blivit prost i Pedersöre i Österbotten. Han avled 1713. Året efter hans död skövlades prästgården under ”den stora ofreden”³⁷ och den utblottade familjen flydde liksom många andra över till Sverige.³⁸

Efter avslutade studier blev Samuel Gezelius 1768 klockarpräst³⁹ i Mora och senare även komminister på orten. Från 1794 till sin död 1808 var han kyrkoherde i Orsa⁴⁰.

5.1 Gezelius berättelse

Originaldokumentet ”Berättelse om resan igenom Orsa och Fogelsjö finnmarker År 1780 att förebygga de oredor i religion, som där på en tid börjat insmyga och utvidga sig”⁴¹ förvaras i Västerås Domkapitels arkiv.⁴² Gezelius berättelse är även publicerad i sin helhet i två snarlika versioner i böckerna *Svensk kyrkohistorisk Årsskrift 1905*⁴³ samt *Segerstedts samlings*⁴⁴, utgiven 2006. Dessa utgåvor utgår från avskriften av Orsa kyrkoarkivs version av reseberättelsen. Citat och referenser i denna uppsats hänvisar till 2006 års utgåva.

Börje Heggstad återger Gezelius text i delvis citerad, delvis refererad och kommenterad version i *Fågelsjö. By i Orsa Finnmark*.⁴⁵ Anders Björklunds bok *Vildmark Orsa*⁴⁶ innehåller liksom Klara Larsons *Bygdekrönikör berättar*⁴⁷ kortare referat av berättelsen.

³⁷ Tiden 1713–21, då Finland under det stora nordiska kriget ockuperades av Ryssland. Källa: *Nationalencyklopedin*.

³⁸ Gezelius 1958: 32 f.

³⁹ Enligt en förordning från 1596 kunde nyprästviga präster tilldelas klockarbefattningar som första tjänst. I Mora var klockarpräster från 1643 och in på 1840-talet socknens skolmästare. Tjänsten omvandlades 1918 till en komministratur. Olsson 1984: 596 f.

⁴⁰ Hansson 1984: 626.

⁴¹ Gezelius 2006: 490 ff.

⁴² Västerås domkapitels arkiv: E IVa 65b, Västerås domkapitel. Källa: Wallenberg Bondesson 2003: 185.

⁴³ Lundström 1906: 215 ff.

⁴⁴ Wedin 2006: 490 ff.

⁴⁵ Heggstad 1983: 56 ff.

Enligt Heikki Väliäho i artikeln *Väckelsen som integrationsfaktor* är Gezelius berättelse det tidigaste belägget på andlig väckelserörelse bland de svenska skogsfinnarna.⁴⁸ I Carl J. E. Hasselbergs *Norrländskt fromhetsliv på sjuttonhundratalet*⁴⁹, Richard Gothes *Från trolldomstro till kristendom*⁵⁰ samt Maria Wallenberg Bondessons *Religiösa konflikter i norra Hälsingland*⁵¹ finns hänvisningar till Gezelius text, som dock befinner sig i periferin av författarnas egentliga ämnesområden och därför inte ägnas något större utrymme. ”Uggleupplagan” av *Nordisk Familjebok* karaktäriserar Gezelius berättelse (i *Kyrkohistorisk Årsskrift 1905*) som ”mycket belysande för de ”gamle läsarna””.⁵²

5.1.1 Gezelius berättelse i korthet

1779 besökte prosten Holmqvist från Mora Fågelsjö för att ingripa mot en separatistisk rörelse, som ansågs ha samband med händelserna i Lillhärdal några år tidigare. Holmqvist mötte dock så kraftigt motstånd att han fick återvända med oförrättat ärende. Följande år sändes de två yngre prästkollegorna Samuel Gezelius och Göran Ericsson på domkapitlets uppdrag till byn. Inför färden till finnmarken skaffade de genom soldaten Warg, som var anhängare till rörelsen, upplysningar om fromheten i bygden. Genom tillfälligheter skulle Gezelius dock komma att ställas ensam mot Fågelsjöborna, utan kollegans stöd.

Gezelius mötte samma fromhetstyp såväl hos Warg som hos sin vägvisare och hos människor han träffade under den strapatsrika färden till byn. Han påträffade även litteratur med samma tendens. Man såg sig inom rörelsen som förmer än andra. Den som tog avstånd från den separatistiska gruppen blev utpekad och illa bemött. Inom gruppen fanns även en hög uppskattning av de extatiska och karismatiska yttringar som kallades ”drifter” och ett kunskapsförakt som låg i grunden till den prästfientlighet Gezelius personligen fick klä skott för. Separatisterna deltog dock, liksom flertalet bybor, i den gudstjänst som Gezelius höll i

⁴⁶ Björklund 1996: 80 ff.

⁴⁷ Larsson 1997: 6 f.

⁴⁸ Väliäho 1993: 84.

⁴⁹ Hasselberg 1919: 259.

⁵⁰ Gothe 1993: 133.

⁵¹ Wallenberg Bondesson 2003: 185.

⁵² *Nordisk Familjebok* 1912: band 17, spalt 232.

början av sitt besök i byn. En av dem, Hindrich Mårtensson, kommenterade prästens insats med orden ”Ja, finare redskap har satan aldrig kunnat skicka hit”.⁵³

Den vidare kontakten med Fågelsjöborna förtätades i en fyra timmar lång konfrontation där Gezelius ifrågasattes som präst med ord som ”fallsk Prophet och stjäla-mördare”⁵⁴. Själv framhöll han sin uppgift som lärare, dvs. ansvarig för den rätta lärans upprätthållande⁵⁵. Den laddade situationen blev till en vändpunkt. Efter den kunde Gezelius vädja till separatisternas eget förstånd och goda omdöme i enskilda samtal. En kväll fick han besök av Mats Sigfridsson som liknade sig själv vid Bibelns Nikodemus⁵⁶ då han i skydd av mörkret och i sällskap med sin hustru och drängen Sigfrid Mårtensson kom för att få klara ut sin sak.⁵⁷

Husförhören visade överlag på god läsförmåga och bibelkunskap bland de vuxna. Man klagade dock på bristande undervisning i den kristna trons grunder. Prästerna från Mora sågs ju aldrig till, och kollegorna i Sveg och Lillhärdal⁵⁸ tog inte Fågelsjöborna och deras frågor på allvar. Gezelius replikerade att man i Fågelsjö ändå hade den unika möjligheten att efter eget val kunna delta i gudstjänsten i Sveg eller Lillhärdal och att även byabönen fanns som alternativ. Han lovade också att en präst från Mora skulle komma till byn en gång om året.

Hindrich Mårtensson bjöd i det längsta motstånd mot Gezelius trots flera samtal, både enskilt med prästen och med biträde av Sigfrid Mårtensson och Isac Jonsson. Slutligen berättade Hindrich om hur han upplevt en radikal omvändelse i samband med hästhandel i Hälsingland. Han ville nu inget hellre än att ”wakta [sig] för synden, och lefwa christeligit”⁵⁹. Gezelius gav honom några råd för det kristna livet innan han lämnade byn.

Återresan företogs utan särskilda svårigheter. I Hamra berättade man för Gezelius om sin oro för Hindrich Mårtenssons yngre bror Pehr. ”Han skillde sig från den öfriga ungdomen, och hade wid lediga stunder någon Gudelig bok att läsa uti, hwilket jag eji annat kunde än berömma”⁶⁰. Den flitige läsaren slapp dock undan med en välmenande förmaning.

⁵³ Gezelius 2006: 496. Stavning i citatet enligt Gezelius 2006.

⁵⁴ Gezelius 2006: 499.

⁵⁵ Prästämbetet kallades ju också för ”läroståndet”. Se s. 5, not 14

⁵⁶ *Bibel 2000*: Evangelium enligt Johannes, kapitel 3, vers 1-21.

⁵⁷ Jfr s. 15, 16.

⁵⁸ Troligen avses bl. a Thunborgs efterträdare Thelberg, som ogillades av en del lillhärdalsbor. Hasselberg 1919: 259 f.

⁵⁹ Gezelius 2006: 514.

⁶⁰ Gezelius 2006: 516.

6 Carl Axel Gottlund

Carl Axel Gottlund föddes 1796 i en svenskspråkig prästfamilj i Strömfors socken i Finland. I samband med att fadern blivit kyrkoherde i det finskspråkiga Juvas väcktes Gottlunds intresse för den finska folkkulturen och det finska språket, som han också lärde sig. Finsk folkpoesi hörde till hans intressen från ungdomen och livet igenom och han bidrog med åtskilligt med material till det finska folkeposet Kalevala, vars tillkomst dock främst har kommit att tillskrivas Elias Lönnrot.

Som 19-åring började han studera medicin i Uppsala. Intresset för det finska språket och den finska kulturen ledde dock till att han bytte bana. Sedan han via tysken Friedrich Rühs bok om Finland och dess invånare fått kännedom om de svenska finnbygderna, gjorde han 1817 och 1821 längre resor i Sveriges och Norges finnskogar. I resedagböcker dokumenterade han sina intryck av de svenska skogsfinnarnas kulturyttringar och levnadsförhållanden.⁶¹

Gottlund ivrade för förbättrade villkor för finnbygdernas invånare. Hans plädering år 1823 för bildandet av ett finskt härad i de svensk-norska gränsbygdernas finnmarker, renderade honom inreseförbud till Stockholm för en tid⁶². Som finländare var han ju rysk undersåte och borde inte lägga sig i den svensk-norska unionens angelägenheter.

Gottlund återvände så småningom till Finland, där han 1839 blev lektor i finska språket vid Helsingfors universitet. Han dog 1875. En stor del av Gottlunds efterlämnade material finns i dag i Finska Litteratursällskapets arkiv i Helsingfors.⁶³

⁶¹ Wiklund 1984: VII-X.

⁶² Tarkiainen 1993: 141.

⁶³ Lundin 1995: 86, 92.

6.1 Gottlunds dagbok

Carl Axel Gottlunds dagböcker från resorna i de svenska finnbygderna 1817 och 1821 finns i dag i bokform. Dagboksanteckningarna från 1817 förelåg redan 1846 i ett tryckfärdigt manuskript, men boken utgavs inte förrän 1931. En faksimilutgåva utkom 1984.

I boken *I Gottlunds fotspår*⁶⁴ behandlar Lars Lundin Gottlunds berättelser om Fågelsjöbornas andlighet. Hans Lidman skriver i *Finnskog*⁶⁵ om Gezelius besök i Fågelsjö enligt Gottlunds uppteckning.

6.1.1 Gottlunds berättelser om andligheten i Fågelsjö

Gottlund fick vid sin ankomst till Fågelsjö i juli 1817 husrum hos Sigfrid Mårtensson. Enligt Samuel Gezelius hade den då 21-åriga Sigfrid och den jämngamle Isac Jonsson biträtt prästen vid förmaningen av Hindrich Mårtensson. Han skulle även ha följt sin husbonde Mats Sigfridsson till det nattliga samtalet hos Gezelius.⁶⁶ Sigfrid var nu gift med den femton år yngre Karin Ersdotter.⁶⁷

Karin Ersdotters intensiva och utåtriktade andlighet gjorde starkt intryck på Gottlund. Hon försökte ivrigt få med besökaren i postilleläsning, bönestunder och andliga samtal. Han inlät sig också i något enstaka samspråk med henne men i övrigt var han nästan lika avvisande som maken Sigfrid och det övriga husfolket. Dagboksanteckningarna förmedlar hans upplevelse av Karins frimodiga tilltal och fromhetsliv.

Hustrun i huset, som i allt annat utmärkte mycket förstånd och hvilken såsom värdinna skötte sitt hus såsom en klok qvinna, uttröttade mig med sina bibliska frågor.⁶⁸

[...] jag hade ingen annan utväg, än att så fort som möjligt få tag i min hatt och fly huset.⁶⁹

[...] under det jag frukosterade med henne och de andre – kastade hon sig oförmodadt uppå magen tvärs över en bänk, midt framför min näsa [...] jag [...] fann sedermera att det var en andlig paroxysm av religiös entusiasm, hvarunder hon förrättade sin morgonbön, utan att härvid låta störa sig av de andres spe och löje.⁷⁰

⁶⁴ Lundin 1995: 43.

⁶⁵ Lidman 1985: 136. ff.

⁶⁶ Jfr s. 13, 16.

⁶⁷ *Systematiskt register över kända släktingar till Markus Sutari*. Fågelsjö Hembygdsförenings arkiv.

⁶⁸ Gottlund 1984: 187.

⁶⁹ Gottlund 1984: 185.

⁷⁰ Gottlund 1984: 188.

Gottlunds bild av sammanhanget klarnade när han fick höra om hur en grupp ”religjosa svärmare [...] under namn af *Läsare*”⁷¹ längre tillbaka hade varit så extrema att kyrkan ingripit mot dem. Det tycks dock inte som om Gottlunds värd Sigfrid nämnt något om dessa händelser, där han själv varit delaktig.

Gottlund återger vid ett något senare tillfälle denna berättelse i en variant från Orsatrakten. Enligt den sagesmannen sändes först två unga präster från Hälsingland till byn. Deras argumentation förslog dock inte mot de skriftlärdade Fågelsjöborna. Slutligen lyckades prosten från Mora efter tre dygns kamp få bukt med villfarelserna. Den mest styvnackade sökte ångerfull upp honom under hans sista natt i byn, ”som Nikodemus”⁷², men prosten bad honom dock försiktigtvis komma igen nästa dag.

7 Jämförelse

Gezelius berättelse är ett offentligt dokument, som i 2006 års utgåva fyller 26 tryckta sidor. Den omfångsrika berättelsen har en tydlig struktur. I det första skedet tar författaren sig upp för ett motlut av samlade motgångar. Konfrontationen på gårdsplanen blir berättelsens höjdpunkt och vändpunkt. Gezelius går slutligen stärkt ur den kraftmätningen. Motståndet låter sig sedan hävas, och hemfärden sker etapp för etapp i ett behagligt medlut.

Gezelius text har genom att författaren även är förstahandsvittne och huvudaktör en personlig prägel. Den präglas av den tolkningsram som samtidens syn på det prästerliga ämbetet och den rådande samhällssituationen utgjorde. Det var ju också utifrån den normen som domkapitlet i Västerås skulle bedöma hans sätt att sköta sin uppgift.

Gottlunds personliga anteckningar skulle senare ingå i bakgrundsmaterialet till de krav författaren ställde på den samhälleliga förvaltningen. Det är oklart hur språket i den text som nu föreligger, förhåller sig till de anteckningar han gjorde som tjugooåring. Det går inte heller att avgöra om överensstämmelsen mellan de två upptecknande versionerna av den tradera berättelsen om Gezelius är en produkt av författarens redigering.

En del detaljer hos Gottlund kan vid en jämförelse med Gezelius uppfattas som rena sakfel. Det främsta skälet till avvikelserna är dock troligen att minnet av Gezelius besök i byn hade bevarats i legendens form och att den muntliga traditionsförmedlingen prioriterat

⁷¹ Gottlund 1984: 184. Stavning och kursivering enligt Gottlund 1984.

⁷² Jfr. s. 13, 15.

berättartekniska effekter på bekostnad av faktamässig exakthet. Ett exempel är uppgiften att några unga hälsingepräster skulle ha misslyckats med att återföra Fågelsjöborna till en mera normal andlighet, medan prosten från Mora, dit Fågelsjö hade sin administrativa tillhörighet, fick dem att ta rättning.

Traditionen har här konstruerat en motsättning mellan den äldre och mera erfarne prosten och de yngre kollegorna. Höjningen av den framgångsrike prästens rang antyder att byborna bjöd kyrkans utsända ett verkligt kvalificerat motstånd. Att det måste till en prost, dvs. den kyrkliga maktens högsta representant på lokalplanet, för att komma till rätta med villfarelserna, kan ju också logiskt ses som den mest plausibla versionen. Källkritikens samlade erfarenhet visar dock att problematiska läsararter ofta kan ha en högre autenticitet.⁷³

I Gottlunds versioner av berättelsen om kyrkans agerande mot separatismen i byn finns en stiliserad och tydlig dualism. Motståndet i byn personifieras här av en gestalt där Hindrich Mårtensson och Mats Sigfridsson i Gezelius berättelse har sammansmält till en motsträvig person. Hans motpart är en prost från Mora. Sannolikt åsyftas prosten Holmqvists insats i Fågelsjö året före Gezelius besök.⁷⁴ Här konfronteras två schabloner med varandra. Prosten, kyrkans och maktens representant, ställs mot en envis motståndsmän, en kompetent och självständig medborgare som visserligen kan ändra sig, men bara när han själv vill.

Gottlunds uppteckningar av den traderade berättelsen ryms på knappt en boksida. Den stilisering berättelsen genomgått har ökat dess underhållningsvärde. Spänningen mellan prästen och byborna upprätthålls genom hela berättelsen. Det närmande mellan parterna som skildras hos Gezelius uteblir och det har blivit en poäng i sig att prosten inte förmår drista sig till att släppa in den ångerfulle ”Nikodemus” när han kommer ensam om natten.

Gottlund själv tycks ha en ganska konventionell syn på vad som är en normal andlighet. För honom är avvikelserna pikanta markeringar av individens rätt att uttrycka sin tro. En individorienterad syn på andlighet låg i tiden. 1843, alltså tre år innan Gottlunds manus var färdigt för tryckning, förklarade sig Erik Gustaf Geijer vara ”kristen på egen hand”.⁷⁵

⁷³ Hvalvik 2002: 49.

⁷⁴ Jfr s. 12.

⁷⁵ Tergel 1994: 530.

7.1 Finnmark, finnar och det finska språket

De två berättelserna skiljer sig också åt ifråga om författarnas förhållningssätt till byns och bybornas skogsfinska identitet.

Hos Gezelius betecknar ”finnmark” ett geografiskt område, en trakt som genom sitt avlägsna läge är avskild från socknens centralbygd. Författaren skriver om att man färdas i finnmarken, att en plats ligger i finnmarken eller att någon bor där.

Han använder begreppet ”finne” en gång för ”finnen Olof Pehrsson”⁷⁶. De flesta bybor hade ju finskt ursprung. Troligen har detta epitet betydelsen ”självägande jordbrukare på finnmarken”, alltså ett parallellbegrepp till svenskbygdens ”bonde”.

Ägarna till den svenskspråkiga litteratur Gezelius påträffade var väl förtrogna med böckernas innehåll, vilket tyder på att de hade goda färdigheter i svenska. Det förekommer för övrigt inga finska ortsnamn och eller antydningar om finskt språkbruk hos honom.

Hos Gottlund har begrepp som ”finnskog” och ”finnmark” mera av etnisk laddning. De betecknar ett område som skiljer ut sig från svenskbygden ifråga om språk och kultur. Gottlund använder flera gånger ”finne” eller ”finnar” för människorna i bygden och i motsats till Gezelius använder han sig även av åtskilliga finska ortnamn och släktnamn.

Varken Gezelius eller Gottlund nämner i sina berättelser något om att det talades finska i Fågelsjö. Detta utesluter inte att de två språken kan ha existerat parallellt, med svenskan som officiellt språk och finskan för inbördes kommunikation.

I Gezelius pastorala perspektiv från 1780 är finnmarken visserligen en avlägsen trakt dit det är svårt att ta sig, men skogsfinnarna ingår självklart i samhällets och kyrkans gemenskap och de har samma skyldigheter och rättigheter som alla andra, dock med privilegiet att själva få välja vilken kyrka de skall besöka och vilken präst de skall höra.

Hos Gottlund ligger skogsfinnarnas identitet till stor del i att de avviker från den gängse etniska normen. Begrepp som ”finnmark” etc. är för honom markörer för bygder där det lever finnar och där det finns finsk kultur. Gottlund ser dock också den dubbelhet som situationen medför. Det som gör finnmarken intressant, det annorlunda och avskilda, är

⁷⁶ Gezelius 2006: 510.

samtidigt det som ställer finnmarksborna utanför samhällsgemenskapen och som därmed motiverar hans plädering för skogsfinnarnas sak.⁷⁷

7.2 Humor

Även om både Gezelius och Gottlund var ute i högst serösa avsikter, saknas det inte humor i deras berättelser. Hos Gezelius blir skildringen av den läsande drängen Pehr i Hamra till en dråplig vinjett under en hemresa då både väder och människor är författaren bevågna.

Gottlund skildrar mestadels det och dem han möter med största allvar, möjligen med en tidstypisk tendens att exotisera det som han blir riktigt fascinerad av. I beskrivningen av Karin Ersdotters intensiva fromhetsliv finns dock en humoristisk touche, som inte motsäger författarens genuina intresse för allt han möter.

7.3 Kan man lita på berättelserna?

Samuel Gezelius redovisar i sin berättelse hur han använt sig av en metodik som var väl förankrad i dåtidens kyrkliga lagstiftning och dess praxis. De personuppgifter han ger överensstämmer dessutom väl med kyrkböckernas uppgifter. Han avger en noggrann redovisning av hur han gått tillväga och vilka människor han mött när han löst sin uppgift. Även om texten säkert är redigerad för att bättre fylla sitt syfte talar mycket för att författaren har utgått från faktiska förhållanden. Det skulle ha varit åtskilligt mera komplicerat och kanske inte ens möjligt att fabulera ihop en berättelse som så väl anknyter till materialet i tillgängliga källor. Jag menar därför att det finns goda skäl att lita på Gezelius.

Men det finns också skäl att lita på Gottlund. Man bör dock beakta att berättandet som sådant stått i fokus för honom och hans sagesmän. Den prägel de utifrån sin samtid och sina sammanhang har satt på det upptecknade materialet kan i sig ge ytterligare kunskap om den process och den tid som format berättelserna. Också Gottlunds personuppgifter stämmer väl med kyrkböckerna. Hans beskrivning av var i byn de olika gårdarna är belägna är dock oklar, kanske för att han förbisett att Fågelsjöån rinner i nordlig riktning. Det har dock ingen större betydelse för det ämne detta arbete behandlar.

⁷⁷ Jfr s. 14.

7.4 Ett 1809-årsperspektiv?

Vid freden i Fredrikshamn 1809 delades det tidigare gemensamma riket i två skilda länder. Sverige förblev självständigt medan Finland blev ett storfurstendöme under ryskt styre. Då Gottlund vandrade i Sveriges finnmarker hade Sverige efter 1809 års statskupp dessutom värvat en ny regent från Frankrike och bildat union med Norge.

Hos Gezelius ligger finnmarken visserligen i den geografiska periferin men dess invånare förväntas som alla andra medborgare dela värdegrunden i det svensk-finska rikets enhetskultur. Gottlund lägger däremot tyngdpunkten på de särdrag som han ser som konsekvenser av finnmarkens perifera belägenhet i kulturellt och politiskt avseende.

Är det tänkbart att skillnaden mellan berättelserna har sin grund i förändringarna i samband med 1809 års rikssprängning? Beror författarnas sinsemellan olika förhållningssätt till finnmarken och dess innevånare även på att de svenska finnmarkerna övergick från att vara geografiskt avskilda områden i ett gemensamt rike till att bli kulturella enklaver i ett land som alltmer präglades av samtidens framväxande mångfald?

8 Sammanfattning

Samuel Gezelius reseberättelse från 1780 ger bilden av en väl påläst och betrodd prästman som verkar kunna dra nytta av lokalkulturen när situationen riskerar att gå i baklås. Säkert hade han god nytta av sin uppväxt som bondson i Västerdalarna. Det framgår däremot egentligen inte om han hade någon fördel av släktens finska bakgrund eller om han upplevde någon annan särart hos finnmarken än den rent geografiska avskildheten. Sådant var heller inte relevant utifrån den enhetssyn som motiverade hans uppdrag.

C A Gottlund visar oss hur berättelsen förändrats över tid i den lokala kontexten. Den har stiliserats till en exempelberättelse om mötet mellan kyrkan och folket, berättad utifrån ett annat perspektiv än det som motiverade Gezelius detaljerade skildring. Gottlund har också helt andra motiv än Gezelius för sin dokumentation av berättelserna. För honom står den särart som den finska etniciteten innebär i fokus.

Av ett så här pass begränsat material varken kan eller bör man dock dra alltför långtgående slutsatser. Att förklara skillnaderna mellan Gezelius och Gottlunds berättelser

enbart utifrån 1809 års händelser är dessutom en förenkling långt bortom det godtagbara. Kyrkans utveckling i Sverige, den skogsfinnska kolonisationen, författarnas egna släkt- och personhistorier och materialet i de berättelser de lämnat vidare till eftervärlden är liksom nyckelåret 1809 delar i ett vittförgrenat historiskt förlopp där meningen och sammanhanget oftast uppstår i relationerna mellan olika faktorer.

Även en berättelse som innehåller osanna uppgifter kan, rätt läst och använd, bidra till nya upptäckter och ökad förståelse. Sannhet och sanningsenlighet är heller inte samma sak. Alla berättelser är i någon mån sanna i förhållande till sitt ärende. Det är upp till oss att reflektera över vad som berättas, för vem och varför och att ta till oss den kunskap som förmedlas i det som berättas men också i det som inte berättas.

9 Slutord

Skogsfinnarnas ursprungliga uppdrag att genom nyodling bidra till det enhetliga nationsbygget innebar att de kom att leva och verka i trakter som var mer eller mindre undandragna statsmakternas – och däribland kyrkans – kontroll av medborgarnas tro och liv. Samtidigt hade inte glesbygdens isolering den absoluta omfattning som vi föreställer oss. Också i väglöst land fanns en rörlighet för människor och idéer.

Gezelius text avspeglar den kyrkliga utvecklingen från reformationen fram till tiden för hans besök i Fågelsjö. För honom, som hade ansvaret för individernas salighet till sitt kall, var noggrannheten ifråga om personuppgifter en självklarhet. För en nutida läsare är de en värdefull resurs som minskar avståndet till människorna i gången tid.

Också Gottlund är ett barn av sin tid och sitt sammanhang. Den vurm för finnkulturen som grundlades så tidigt hos honom fick säkert näring av samtidens romantiska strömningar, där det annorlunda tillskrevs ett egenvärde just på grund av dess karaktär av normavvikelse.

Det kan tyckas som om Gottlund förskönat eller snarare romantiserat sina berättelser om de svenska skogsfinnarna. Sådana exotiserande skildringar har ofta en förmåga att leva vidare och bli allt mer utmejslade med tiden. Kanske ligger en och annan skildring av Gottlund bakom de myter om skogsfinnarna och finnskogen som både fångslar och irriterar en nutida finnmarksforskare. Samtidigt måste man fråga sig hur vår kunskap om den svenska finnkulturen i dag skulle ha sett ut om inte den nyfikne 21-åringen bokstavligen vandrat rakt ut i det okända och nedtecknat allt det han tog in med öppna sinnen.

Referenser

Otryckta källor

Fågelsjö hembygdsförenings arkiv

Systematiskt register över kända släktingar till Markus Sutari.

Digitala källor

Nationalencyklopedin Multimedia Plus

Welinder, Stig 2003: *Skogsfinnarna i den svenska maktstaten*. Lokalhistoria, etnicitet och landskap. Stora Skedvi.

http://www.miun.se/upload/Institutioner/HUM/Dokument/Skogsfinnar_v2004.pdf

Tryckta källor

Bengtsson, Ivar och Heggestad, Börje, 1992: *Ekon från byn*. Norrtälje: Ivar Bengtsson.

Bibel 2000.

Björklund, Anders, 1996: *Vildmark Orsa*. Orsa: Orsa kommun.

Gezelius, Birger, 1958: *En prästman i Dalarna på 1600-talet*. Falun: Falu nya Boktryckeri.

Gezelius, Samuel, 1780: Berättelse om resan igenom Orsa och Fogelsjö finnmarker År 1780 att förebygga de oredor i religion, som där på en tid börjat insmyga och utvidga sig.

I: Wedin, Maud (red.): *Segerstedts samling*. Falun: FINNSAM/Finnbygdens förlag.

Gothe, Richard, 1993: *Från trolldomstro till kristendom*. Mora: Finnbygdens förlag.

Gottlund, Carl Axel 1984: *Dagbok öfver dess resor på finnskogarne i Dalarne, Helsingland, Vestmanland och Vermland år 1817*. Falun: Dalarnas museum.

Hansson, Gösta, 1984: Morapräster genom sju sekler. I: Petterson, Täpp John-Erik: *Mora. 1* Mora: Mora kommun.

Hasselberg, Carl J. E., 1919: *Norrländskt fromhetslif på 1700-talet*. Örnsköldsvik.

Heggestad, Börje (red.), 1983: *Fågelsjö: by i Orsa finnmark*. Fågelsjö: Fågelsjö Hembygdsförening.

Hvalvik, Reidar, 2002: *Den store fortellingen: om Bibelens tilblivelse, innhold, bruk og betydning* 2 uppl. Oslo: Norske Bibelselskap.

- Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1757: *Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757*. Nytryck 1957: Dalarnes fornminnes- och hembygdsförbunds skrifter 12. Falun: Dalarnes fornminnes- och hembygdsförbund.
- Larsson, Klara. 1997: *Bygdekrönikör berättar*. Ljusdal: Fågelsjö hembygdsförening.
- Lenhammar, Harry, 2000: *Sveriges kyrkohistoria*. 5. Stockholm: Verbum.
- Lidman, Hans, 1985: *Finnskog*, Örskelljunga: Settern.
- Lundin, Lars, 1995: *I Gottlunds fotspår: en vandring genom Orsa finnmark*. Järvsö: L. Lundin.
- Lundin, Lars, 1998: *Seder och sägner från Loos socken: traditioner i en finnbygd*. Järvsö: L. Lundin.
- Lundström, Herman (red), 1906: *Kyrkohistorisk årsskrift 1905*. Uppsala: Svenska Kyrkohistoriska föreningen.
- Montgomery, Ingun, 2002: *Sveriges kyrkohistoria*. 4. Stockholm: Verbum.
- Nordisk Familjebok* 1912. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag.
- Olsson, Marianne 1984: *Prästens gård*. I: Pettersson, Täpp John-Erik: *Mora*. 1. Mora: Mora kommun.
- Palmblad, Christer, 2002: *Gudstjänstliv och gudstjänstbruk i 1600-talets Sverige*. I: Montgomery, Ingun: *Sveriges kyrkohistoria*. 4. Stockholm: Verbum.
- Tarkiainen, Kari, 1990: *Finnarnas historia i Sverige*. 1. Stockholm: Nordiska museet.
- Tarkiainen, Kari, 1993: *Finnarnas historia i Sverige*. 2. Stockholm: Nordiska museet
- Tergel, Alf, 1994: *Från Jesus till Moder Teresa. Kristenhetens historia*, 7 utgåvan. Stockholm: Verbum.
- Tholander, Erik 1983: *Järn och bygd*. I: Heggestad, Börje (red): *Fågelsjö: by i Orsa finnmark*. Fågelsjö: Fågelsjö Hembygdsförening.
- Wallenberg Bondesson, Maria, 2003: *Religiösa konflikter i norra Hälsingland 1630-1800*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Wedin, Maud, 2007: *Den skogsfinnska kolonisationen i Norrland*. Falun: Finnbygdens förlag.
- Wiklund, K. B. 1984: *Förord*. I: Gottlund, C. A.: *Dagbok över dess resor på Finskogarne år 1817*. Falun.
- Väliaho, Heikki 1993: *Väckelsen som integrationsfaktor*. I: Eles, Håkan (red): *Skogsfinnarna och finnskogen*. Torsby: Torsby finnkulturcentrum.